

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Петро Гуцал (Тернопіль),
Олег Бажан (Київ)*

Багрянний відблиск «золотого вересня» (політичні репресії на Тернопільщині у 1939–1941 рр.)

Hutsal P., Bazhan O. The crimson glow of «golden September» (political repressions in Ternopil region during 1939–1941).

The article is dedicated to political repression against the population of Ternopil region after the occupation of Western Ukraine by Red Army and NKVD in 1939–1941. The documents that liquidated political and civil organization in the region were published.

Упродовж двох днів, 17–18 вересня 1939 р., війська Червоної армії зайняли територію сучасної Тернопільської області. У краї, як і у Західній Україні загалом, почалися докорінні перетворення у всіх сферах життя відповідно до засад радянського більшовицького режиму. За короткий час було націоналізовано промислові, торговельні та інші підприємства, ліквідоване приватне й церковне землеволодіння, кооперативні установи закриті або реорганізовані за прикладом радянської кооперації.

Паралельно здійснювалися соціальні заходи щодо трудящих верств, зокрема були запроваджені безоплатна освіта і медичне обслуговування, надавалася матеріальна допомога незаможним та безробітним, створювалися нові робочі місця. Одночасно проходив перерозподіл власності так званих «буржуазних елементів».

Значні зміни відбулися у духовно-культурній сфері. Українська мова офіційно визнавалася мовою викладання у навчальних закладах та спілкування у державних установах. Але поряд із цим насаджувалася більшовицька ідеологія, здійснювалася нещадна боротьба з «українським буржуазним націоналізмом». Практично всі національно-патріотичні товариства й організації були закриті.

Однією зі складових політики більшовицького режиму у Західній Україні після «золотого вересня» стали репресії. Із погляду вищого партійно-державного керівництва СРСР це було важливим і необхідним засобом «радянізації» регіону.

Репресивні акції стосовно населення західноукраїнських земель планувалися ще до 17 вересня 1939 р. Так, 8 вересня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія видав наказ про «проведення навчальних зборів» підрозділів НКВС СРСР, на виконання якого нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов створив 4 оперативно-чекістські групи, що мали йти в авангарді військ. Їх командирам видали підготовлені за агентурними даними списки майже 2000 осіб, яких слід було негайно заарештувати¹.

15 вересня 1939 р. Л. Берія підписав таємну директиву про дії оперативно-чекістських груп. Співробітники НКВС СРСР повинні були, окрім виконання завдань військового і спеціального характеру, «узяти активну участь у підготовці і проведенні тимчасових управлінь народних зборів», причому для «забезпечення посиленого проведення народних зборів налагодити необхідну агентурно-оперативну роботу щодо викриття і репресій контрреволюційних організацій, груп та осіб, які протидіють і зривають організацію нової влади»². У цьому документі немає навіть натяку на звичні для тогочасної радянської пропаганди «дружбу народів» і «пролетарський інтернаціоналізм», жодного слова про співпрацю з певними соціальними групами чи політичними силами. Акцент робився винятково на жорсткі, репресивні заходи щодо місцевого населення.

20 вересня 1939 р. перших полонених із Західної України оперативно-чекістські групи відправили в табір у Путивлі Сумської обл. Приймальні пункти для полонених та інтернованих було створено також неподалік від старого кордону по Збручу — в Олевську,

¹ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Кн. 1. – М., 1995. – С. 70–73.

² Ільющин І.І., Пшенищев А.М. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 424–425.

Шепетівці, Волочиську, Ярмолинцях і Кам'янці-Подільському. За перші десять днів у центральній частині Тернопільщини були затримані і спрямовані під конвоєм лише у Волочиськ щонайменше 8800 осіб³.

Групи НКВС СРСР активно проводили каральні акції⁴. У перші тижні «утвердження» радянської влади у Західній Україні репресії охопили, насамперед, представників колишніх польських органів влади, діячів польських, українських та єврейських політичних партій і громадських організацій, широкі кола інтелігенції, військовослужбовців. Події розвивалися стрімко. Московське керівництво намагалось швидко легітимізувати приєднання західноукраїнських земель до радянської України та СРСР. Відтак 6 жовтня 1939 р. військова рада Українського фронту призначила вибори до Народних зборів Західної України (НЗЗУ) на 22 жовтня і скликання їх у Львові 26 жовтня 1939 р.

Нині достеменно відомо, що ці вибори були організовані і проведені партійно-радянськими органами під суворим контролем НКВС СРСР. Прагнення західних українців до об'єднання з українським народом за Збручем більшовицька влада використала у власних політичних цілях, порушивши принципи демократизму і народно-волевиявлення⁵. Надзвичайно короткий термін підготовки виборів, унеможливлення легальної передвиборчої боротьби різних партій, примус населення голосувати за єдиний безальтернативний список кандидатів у делегати НЗЗУ, який був складений згідно з традиціями радянської системи перетворили вибори на фарс. Новий режим забезпечив «вільне волевиявлення трудящих» щодо утвердження у краї радянської системи, таким чином входження Західної України до Радянського Союзу у складі УРСР було оформлене законодавчо⁶.

В умовах жорстких репресій підрахунок голосів був фальсифікований. Відомо, що у виборах до НЗЗУ взяли участь не 92,8 %

³ Ільющин І.І., Пшенніков А.М. Вказ прця. – С. 427, 429.

⁴ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси / Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 574.

⁵ Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939). – Львів: Каменяр, 2006. – С. 307.

⁶ Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тицик Б.Й., Глубіш М.І. Входження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939–1945 рр.). – Дрогобич: Добре серце, 1995. – С. 46–47.

мешканців краю з правом голосу, як із легкої руки тодішніх радянських органів донині стверджується у деяких виданнях, а 83 %, тобто майже кожен п'ятий виборець Західної України не голосував⁷.

Чимало делегатів НЗЗУ згодом були репресовані. Так, наприкінці червня 1941 р. органами НКВС був вивезений у Київ, де і пропав безвісти голова цих зборів, академік К. Студинський, уродженець с. Кип'ячка на Тернопільщині. Тоді ж у Львові замордували делегатів НЗЗУ М. Масляка, начальника районного відділу шляхів у Бережанах, і М. Капуша із Золотого Поток на Бучаччині. 24 червня чекісти заарештували ще одного колишнього делегата — О. Гринька⁸, родом із с. Грибова на Лановеччині.

Безперечно, об'єднання західноукраїнських земель із Великою Україною стало видатною історичною подією для нашого народу. Соціальні заходи радянської влади сприяли завоюванню симпатії трудового населення, інтегрувати його у систему державного ладу СРСР. Однак усі сфери життя громадян відтепер перебували під жорстким контролем партійних і державних структур, передусім органів НКВС СРСР.

Радянська система управління формувалася на західноукраїнських землях оперативно, ще до офіційного створення 4 грудня 1939 р. 6 нових областей. Усі керівні посади в обласних і районних органах влади займали спеціально направлені зі східних та центральних областей радянської України працівники. Вони зазвичай не тільки були комуністами-догматиками, не знали особливостей, традицій Західної України, здебільшого не володіли українською мовою, а й були малоосвіченими. Так, наприклад, 29 квітня 1940 р. Тернопільський обком КП(б)У затвердив на посади перших і других секретарів райкомів партії 27 новоприбулих осіб, з яких 6 мали нижчу освіту, по 10 — незакінчену середню й середню і лише 1 — незакінчену вищу⁹.

Практично весь керівний склад органів НКВС УРСР на західноукраїнських землях, на відміну від партійно-радянського апарату, комплектувався з чекістів, скерованих не з УРСР, а з областей Росії та інших радянських республік. Лише начальник УНКВС

⁷ Сварник І. Маловідомі сторінки з історії «золотого вересня» // Укр. археограф. щорічник: Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – Т. 4. – С. 414.

⁸ Відбувши 10-річне ув'язнення і 5-річне заслання, О. Б. Гринько у 1956 р. повернувся додому. Нині він — народний артист України.

⁹ Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО), ф. П-1, оп. 1, спр. 8, арк. 94–102.

по Тернопільській області О. Вадіс раніше працював у Кам'янці-Подільському. Значну частину працівників обласного апарату НКВС становили випускники Воронежського, Горьківського, Ленінградського, Саратовського, Смоленського, Рязанського й інших училищ НКВС СРСР¹⁰. Освітній рівень співробітників управління НКВС по Тернопільській області був ще нижчим, ніж партійно-радянських працівників. Жоден із чекістів не мав вищої або незакінченої вищої освіти, переважна більшість із них мала нижчу освіту¹¹. Серед останніх був і головний чекіст області О. Вадіс.

Велику «послугу» радянським каральним органам у розгортанні репресій зробили польські службовці. У 1920–1930-х рр., реєструючи філії українських громадсько-культурних і кооперативних товариств у містах і селах, вони фіксували, чи належать їх члени до УНДО або чи перебувають під впливом ОУН. Повітові старости складали списки колишніх стрільців та офіцерів УГА й Армії УНР, котрі воювали за незалежність України в 1918–1921 рр. Таємна польська поліція складала довідки про членів ОУН та їх діяльність. У судових справах були задокументовані відомості про багатьох українців як націоналістів. Після вступу Червоної армії у Західну Україну майже всі ці матеріали опинилися в руках чекістів і невдовзі були використані для розгортання репресій проти українських патріотів.

Серед кримінальних справ на заарештованих за політичними мотивами громадян у 1939–1941 рр. немає жодної, де б звинувачення не базувалося на належності особи, як правило, недоведеній, до різних українських партій, організацій і товариств. Чекісти розглядали членство в українських патріотичних організаціях як «прояв антирадянщини», а радянські «народні» суди не брали до уваги, що партії, організації і товариства, за винятком ОУН, діяли у колишній Польщі відповідно до чинного законодавства.

Від початку репресії спрямовувалися, передусім, проти інтелігенції, чільних діячів громадсько-політичного і культурно-освітнього життя. Так, були заарештовані і загинули в ув'язненні письменник, адвокат, доктор права Ф. Коковський, викладачі Тернопільської гімназії І. Брикович, П. Дяків, Е. Ковальська, Т. Ко-

¹⁰ Кондратюк С. Встановлення сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матер. міжнар. наук. конф., 23–24 вересня 1999 р. – Львів, 2001. – С. 158.

¹¹ ДАТО, ф. П.-1, оп. 1, спр. 7, арк. 236–239; спр. 9, арк. 154–163.

вальський, О. Хома, викладач Бережанської гімназії В. Левицький, викладач Чортківської гімназії М. Кужель, колишній делегат парламенту ЗУНР О. Сіяк, лікарі О. Воронка і П. Синенький, правники К. Білинський, І. Винниченко, С. Воркун, В. Гамаль, М. Гринів, Ю. Дзерович, А. Кардаш, Л. Краснопера, Д. Пігут, Д. Сенник, П. Смаль, М. Староселець, О. Юрчинський та багато інших. Обставини, дата і місце смерті більшості з них досі не встановлені.

Єдиною українською політичною силою, що боролася з радянським режимом у підпіллі, була ОУН. Ще за польських часів вона мала розгалужену конспіративну мережу і досвід нелегальної роботи. Розвиток подій після 17 вересня 1939 р. показав, що прихід у край Червоної армії й утвердження радянської влади виявилися для керівництва ОУН та її груп на місцях неочікуваними, члени національного підпілля не були готовими до військового спротиву і не чинили збройного опору¹². Лише із посиленням репресій більшовицької влади проти українців за національно-патріотичну діяльність та після проведення кількох показових судових процесів над членами ОУН, які завершилися винесенням підсудним суворих вироків, націоналістичне підпілля отримало зростання соціальної бази для нелегальної роботи. Так, у с. Ягольниця Чортківського району в лютому 1941 р. два члени ОУН вчинили збройний опір співробітникам НКВС, які намагалися їх заарештувати, і у перестрільці загинули. У березні цього ж року у бою з чекістами у с. Скородинці був убитий підпільник А. Шевців. 10 квітня у с. Слобідка-Струсівська на Тербовлянщині оунівець М. Прусак із дружиною Стефанією, не бажаючи здаватися, вступили в бій із групою співробітників НКВС. Лише наступного дня чекістам вдалося здолати опір мужнього подружжя¹³.

Члени ОУН не могли тоді організовано й активно протистояти комуністичному режиму. Від початку утвердження радянської влади націоналісти змушені були діяти в глибокому підпіллі, за умов наростаючих репресій. Головне завдання Центрального провід ОУН убачав у збереженні структури на місцях та її відновленні після арештів. Тож нині варто уважно і з урахуванням тогочасних реалій поставитися до повідомлень районних відділів та обласного управління НКВС УРСР про «активну контрреволюційну роботу» ОУН восени 1939 р. — на початку 1940 р.

¹² Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. – С. 573.

¹³ Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади. Кн. 1. – Львів: Просвіта, 1993. – С. 65, 176, 184.

Загалом каральні органи застосували у краї подібні методи викриття «ворогів народу», які практикували в радянській Україні в 1930-х рр. Чекісти свідомо значно перебільшували масштаби і методи «терористичної діяльності» ОУН. Іноді співробітники провокували збройний опір аби отримати підстави для розгортання масових репресій проти місцевого населення. Мета переслідувалася одна — залякати громадян, унеможливити будь-який спротив радянській владі, знищити українське підпілля.

Лише впродовж одного місяця — від 22 березня до 25 квітня 1940 р. — органи НКВС УРСР затримали й ув'язнили на Тернопільщині 540 «учасників контрреволюційних повстанських організацій, які готували збройне повстання проти радянської влади», причому 242 з них були заарештовані 22–23 березня. Були викриті, як вказував О. Вадіс, «кілька антирадянських формувань серед польської молоді», а також молодіжна організація «із числа учнів українських націоналістів»¹⁴. Для «успішного ведення слідства по ліквідованим антирадянським організаціям» були створені слідчі групи в Бережанах, Кременці, Тернополі і Чорткові, які швидко, не обтяжуючи себе доказовою базою, завершували кримінальні справи і пропонували затриманих розстрілювати або ув'язнювати на тривалі терміни.

Діяльність органів НКВС УРСР щодо викриття членів ОУН набула нового розмаху на Тернопільщині у зв'язку з «процесом 59-ти» у Львові у січні 1941 р. Це була організована каральна акція радянського режиму у Західній Україні з метою знищення націоналістичного підпілля і залякування населення. Серед підсудних на цьому судилищі опинилися й вихідці з Тернопільського краю: Р. Дяків (родом із с. Жеребки Підволочиського р-ну), М. Пакуляк (із с. Іванків Борщівського р-ну), Т. Федечко (із с. Бишки Козівського р-ну), М. Майковська (з Бучача), Н. Безкоровайна (з Тернополя), Д. Клячківський (із Збаража, майбутній перший командувач УПА) та ін. Перших трьох підпільників засудили до розстрілу і невдовзі стратили¹⁵.

18 лютого 1941 р. розпочався судовий процес над членами ОУН у Тернополі. Перед радянським «правосуддям» постала 21 молода

людина. На четвертий день було винесено вирок, 10 осіб засуджено до страти¹⁶.

У лютому 1941 р. органи НКВС УРСР заарештували 18 колишніх гімназистів, а тоді учнів старших класів середньої школи в Борщові. Їх підозрювали як учасників нелегальної діяльності ОУН. Усі вони були розстріляні без суду на початку німецько-радянської війни у червні 1941 р.¹⁷

12 червня 1941 р., напередодні закінчення навчального року, знову ж таки як члени ОУН були заарештовані 15 учнів середньої школи (колишньої гімназії) в Теробовлі. Їх також без суду розстріляли наприкінці цього ж місяця у в'язниці м. Тернополя¹⁸.

Упродовж січня–червня 1941 р. подібні каральні акції щодо учнівської молоді органи НКВС УРСР провели практично у кожному районному центрі. Масові арешти студентів відбулися у Кременецькому вчительському інституті.

За неповні півтора року було проведено чотири масові депортації жителів Західної України до Сибіру, Казахстану і на Крайню Північ. Традиційно вважалося, що акції мали на меті унеможливлення антирадянського опору. Мабуть, їх варто оцінювали не лише з цього погляду. Депортації були зумовлені певними політичними цілями лідерів СРСР, намаганням забезпечити виробництво на сибірських і північних просторах дармовою робочою силою, загалом — злочинною сутністю економічної політики тодішнього комуністичного режиму.

Першими насильно були вивезені польські осадники, яких у 1920–1930-х рр. уряд Польщі переселив з їх історичних земель у цей регіон для колонізації та контролю прикордонної смуги. Але до цієї категорії виселених потрапляли українці та євреї. Варто зауважити, що вивезені родини не були винятково польськими, адже у сільській місцевості між представниками української та польської націй типовими були міжнаціональні шлюби.

Виконуючи рішення центральних партійних і радянських органів, 3 лютого 1940 р. Тернопільський обласний комітет КП(б)У схвалив особливу (закриту) постанову «Рішення політбюро ЦК

¹⁶ Мизак Н. За тебе, свята Україно! Бучацький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Кн. 4. – Чернівці, 2004. – С. 61.

¹⁷ Мизак Н. За тебе, свята Україно! Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН–УПА. Кн. 1. – Чернівці, 1998. – С. 34.

¹⁸ Смалига М., Михайлюк М. З історії Теробовлянської гімназії (1907–2004). – Теробовля, 2004. – С. 47–48.

¹⁴ ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 3, арк. 83–84.

¹⁵ Гуцал П. Репресії комуністичного режиму на Тернопільщині // Реабілітовані історією: Тернопільська область. Кн. 1. – Тернопіль: Збруч, 2009. – С. 38.

ВКП(б) від 19 січня 1940 р. Питання, пов'язані з виселенням осадників»¹⁹. Було затверджено план відповідних дій, який розробили керівні співробітники УНКВС по Тернопільській області О. Вадіс, М. Люшин і В. Твердохлібенко.

За даними УНКВС по Тернопільській області, 10–13 лютого 1940 р. було виселено 7000 сімей осадників (31700 осіб). Крім того, вивезено 239 сімей польської «націоналістичної контрреволюції» (703 особи), 349 сімей української «націоналістичної контрреволюції» (1074 особи), 513 сімей офіцерів (1520 осіб), 482 сім'ї «поліції» (1499 осіб), 341 сім'я «агентури розвідки» (1063 особи), 61 сім'я жандармів (189 осіб), 66 сімей чиновників (175 осіб), 37 сімей «фабрикантів і поміщиків» (109 осіб), 15 сімей «тюремників» (42 особи)²⁰. Таким чином, жертвами цієї «масової операції по спеціальному завданню партії та уряду» у Тернопільській області стали 9103 сім'ї (38074 особи).

Наступні дві хвилі депортації були проведені 13 квітня та 30 червня — 1 липня 1940 р. Тоді були вивезені 53820 осіб, без урахування депортованих із колишнього Кременецького повіту Волинського воєводства (їх кількість невідома. — *Авт.*), із них лише 13 квітня з Тернополя — 14679 осіб.

Під час другої хвилі депортації в окрему групу виселенців входили українські громадські, політичні та культурно-освітні діячі, колишні члени КПЗУ. Третя акція здійснювалася з метою вивезення переважно втікачів із Західної та Центральної Польщі. Найбільше серед них було поляків та євреїв, однак були й українці. Із людьми тоді поводитися дуже брутально, їх без попередження затримували і відправляли на залізничні станції під конвоем, а втікачів розстрілювали. Напередодні цієї депортації, 26 червня 1940 р., Тернопільський обком КП(б)У розглянув питання про роботу обласного апарату НКВС. Репресивні дії чекістів проти мирного населення були схвалені і навіть пропонувалась «посилити викриття ворогів радянської влади»²¹. Четверта масова депортація жителів краю була проведена на підставі спільної постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про виселення ворожого елемента з республік Прибалтики, Західної України та Західної Білорусії, Молдови» від 16 травня 1941 р.²² Багато хто із насильно вивезених не

¹⁹ ДАТО, ф. П.-1, оп. 1, спр. 6, арк. 139–140.

²⁰ Там само, спр. 3, арк. 88.

²¹ Там само спр. 10, арк. 135.

²² Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. — С. 585.

витримали каторжної праці та нелюдських умов проживання і передчасно пішли з життя. Сотні з виселенців згодом були заарештовані та запропорені у виправно-трудові табори.

Масштабним і цинічним злочином було знищення людей без суду відповідно до секретної постанови політбюро ЦК ВКП(б) про розстріл в'язнів у тюрмах і таборах Західної Білорусії та Західної України від 5 березня 1940 р. Згідно з віднайденими даними, тоді на підставі цього рішення в тюрмах двох республік убили 7305 осіб. Крім того, у Старобільському таборі поблизу Харкова стратили 3820 осіб, у таборі в Катинському лісі на Смоленщині — 4421 особу, в Остапківському таборі в Калінінській області — 6311 осіб²³. У кожному з цих таборів були вихідці з Тернопільського краю.

Після тривалих пошуків дослідникам удалося встановити прізвища більше 1000 осіб, котрих розстріляли в результаті «розвантаження тюрем» на західноукраїнських землях²⁴. Насправді страчених у краї було набагато більше. Жоден із розстріляних не становив реальної небезпеки для радянського режиму.

Насильницьким щодо сільських жителів Тернопільщини було намагання радянської влади запровадити колгоспну систему. 13 січня 1940 р. обласний комітет партії розглянув питання про обком незможних селян та аналогічні комітети у районах, на які покладалася функція щодо створення колгоспів²⁵. Початок цієї роботи супроводжувався активною ідеологічною роботою. Коли ж селяни не хотіли організовувати колективне господарство, місцеві керівники використовували адміністративні методи «впливу», залякування, шантаж. Загроза арешту була звичною і цілком реальною. Не один десяток сімей був насильно вивезений із Тернопільщини за відмову господарів стати колгоспниками.

Траплялися й інші трагедії. Так, не витримавши наруги і погроз через небажання «записатися» до колгоспу, укоротив собі віку селянин с. Коцюбинці на Гусятинщині. Мешканець с. Васильківці цього ж району, змушений «добровільно» написати заяву про вступ у колгосп, у присутності сільських активістів косою розпорів собі живіт²⁶.

²³ Политический архив XX века: Секретные документы из особых папок // Вопросы истории. — 1993. — № 1. — С. 20.

²⁴ Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. — Львів; Нью-Йорк, 2002. — С. 70–102.

²⁵ ДАТО, ф. П.-1, оп. 1, спр. 6, арк. 23.

²⁶ Західна Україна під більшовиками. IX.1939 — VI.1941: Зб. / За ред. М. Рудницької. — Нью-Йорк, 1958. — С. 322.

Робота партійно-радянським органів щодо організації колгоспів, незважаючи на значні зусилля, давала незначні результати. Згідно з офіційними даними, на 15 травня 1940 р. на Тернопільщині було лише 45 колгоспів²⁷.

Напередодні та на початку німецько-радянської війни у червні 1941 р. обласне УНКВС і його районні та міські відділи провели масові арешти невинних людей. Фактично були затримані та ув'язнені майже всі, про кого каральні органи мали хоч якусь «підозрілу» інформацію. Далеко не всі кримінальні справи заарештованих тоді збереглися, тому немає змоги сказати точно, скільки осіб потрапили у цей час у руки чекістів.

Під час відступу радянських військ наприкінці червня — на початку липня 1941 р. співробітники обласного УНКВС без суду стратили тисячі в'язнів. Перед смертю людей жорстоко катували, глумилися над ними. Віднайдені пізніше мертві тіла були понівечені, на них виразно помітні сліди нелюдських тортур і наруги. Так було не лише в основних тюрмах Бережан, Кременця, Тернополя і Чорткова, а й в будівлях усіх районних відділів НКВС, де утримувалися заарештовані.

У в'язниці в Бережанах, зокрема, стратили щонайменше 156 людей²⁸. Насправді їх було більше. Так, у лісі біля с. Гиновичі чекісти розстріляли 12 осіб. У Бучачі вони вбили 148 осіб. Страшною була розправа над затриманими людьми в районному відділі НКВС у Вишнівці²⁹. У Кременці вбито 8 священників і єпископа Симона, а також кілька десятків мирних жителів³⁰. Список страчених у Тернополі становить 644 особи. Із міської тюрми було евакуйовано 1008 в'язнів, але на Урал прибули 903, отож 105 осіб із невідомих нам причин були вбиті чи померли в дорозі і лише кілька з них змогли врятуватися втечею³¹.

У в'язниці у Чорткові перед початком війни перебували 1279 заарештованих. Кілька десятків із них розстріляли, а затриманих за побутові злочини звільнили. На час евакуації 2 липня в

²⁷ ДАТО, ф. П.-1, оп. 1, спр. 8, арк. 69–70.

²⁸ Бережанська земля. Т. 3: Книга пам'яті. — Тернопіль, 2006. — С. 88.

²⁹ Гнатюк І. Стежки-дороги: Спогади. — Дрогобич: Відродження, 1998. — С. 18.

³⁰ Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року. — Нью-Йорк: Пролог, 1960. — С. 42.

³¹ Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 193–208, 395.

тюрмі було вже 954 осіб. Усі вони пішим етапом під посиленням конвоєм вирушили на Схід. У дорозі, як, наприклад, у Гусятині, заарештовували нових людей і долучали в колону в'язнів. Конвоїри розстрілювали не лише тих, хто робив практично безнадійну спробу втекти, а й тих, хто не міг чи не хотів іти далі. Згідно з офіційними даними, «при спробі повстання чи втечі» були вбиті 123 особи. 20–21 липня 1941 р. 757 в'язнів чортківського етапу були розстріляні в уманській тюрмі. На сьогодні встановлено прізвища 796 знищених радянськими каральними органами людей³².

Із початком німецько-радянської війни 1941–1945 рр. без суду було розстріляно 250 мешканців нинішнього Борщівського району, яких радянська влада затаврувала як «ворогів народу»³³. Ідеться лише про один район, а їх у Тернопільській області на сьогодні налічується сімнадцять. Маховик репресій не обійшов жодного міста, селища, села і хутора на Тернопільщині. Реалізація державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Тернопільська область» дала підстави стверджувати, що немає жодного населеного пункту, жителі якого б не померли у радянському таборі чи на вимушеному поселенні далеко від рідного дому або не були вбиті чекістською кулею.

Неповні 22 місяці впродовж 1939–1941 рр. існував комуністичний режим на західноукраїнських землях. Жертвами організованих ним у регіоні репресій і терору за цей невеликий період став щонайменше кожен десятий житель. Точна кількість репресованих — заарештованих, ув'язнених, вивезених на поселення, страчених згідно з вироком суду і без нього — донині невідома...

* * *

Нижче публікуємо документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Державного архіву Тернопільської області про вступ підрозділів Червоної армії, чекістських груп НКВС СРСР на територію Тернопільщини у вересні 1939 р. та масові політичні репресії щодо громадян області. Відібрані документи публікуються згідно з археографічними правилами, мовою оригіналу. Наявні у тексті стилістичні й орфографічні помилки, що не впливають на зміст документа, виправлені без застережень.

³² Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941.. — С. 210–230, 376; Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року. — С. 86.

³³ Мизак Н. За тебе, свята Україно! Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН–УПА. — С. 42–51.